պես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում հաստատվեց տիսկական բռնապետական ռեակցիա»[193]։

Սակայն բոլշևիկների կուսակցությունը չընկրկեց դժվարությունների առաջ։ Նա պատերազմական դրության անասելի ծանր ու բարդ պայմաններում, երբ, ինչպես նշել է Վ. Ի. Լենինը, «մեր կուսակցության աշխատանքն հարյուր անգամ ավելի դժվար» էր «դարձել»[194], շարունակեց իր աշխատանքը բանվորագյուղացիական ու զինվորական մասսաներին քաղաքականապես լուսավորելու, ցարիզմի ու բուրժուազիայի դեմ նրանց համախմբելու և կազմակերպելու ուղղությամբ։

9. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ցարական կառավարությունը պատերազմի մեջ էր մտել ոչ միայն իր գավթողական պլաններն իրականացնելու, այլև՝ հեղափոխական շարժումը ճնշելու կամ թուլացնելու, հասունացող ժողովրդական հեղափոխությունը խեղդելու համար։ Սակայն ռուսական կալվածատերերի ու կապիտալիստների հույսերը չարդարացան։ Պատերազմը խորացրեց ցարական ինքնակալության նկատմամբ ժողովրդական զանգվածների ատելությունը, սրեց դասակարգային հակասությունները և արագացրեց դեպքերի ընթացքը։

1915—1916 թթ. հեղափոխական շարժումը Ռուսաստանում նոր վերելք ապրեց։ Միայն գործարանային և հանքային տեսչություններին ենթակա ձեռնարկություններում 1915 թ. գործադուլ արեցին 571 հազար բանվոր, 1916 թ.՝ 1.172 հազար և 1917 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին՝ 676 հազար բանվոր[195]։ Ավելացավ նաև քաղաքական գործադուլների և դրանց մասնակիցների թիվը[196]։

Բանվորական շարժման վերելքն Անդրկովկասում սկսվեց 1915 թ. կեսերին և էլ ավելի ուժեղացավ 1916 թ.։ Եթե 1915 թ., ըստ պաշտոնական նվազեցված տվյալների, Անդրկովկասում տեղի էր ունեցել 90 գործադուլ՝ ավելի քան 6000 մասնակիցներով, ապա 1916 թ. տեղի ունեցավ մոտ 160 գործադուլ, ավելի քան 40.000 մասնակիցներով[197]։

Պատերազմի համար աշխատող ձեռնարկությունների զինապարտ բանվորները դադարել էին ազատ վարձու բանվորներ լինելուց և փաստորեն ստրկացվել էին ձեռնարկատերերի կողմից[198]։ Սակայն նրանք ոչ միայն պաշտպանեցին բանվորների գործադուլներն ու հեղափոխական ելույթները, այլև դարձան հեղափոխական պայքարի առաջամարտիկներ։ Ցարական կառավարության այն հույսերը, թե զինապարտ բանվորները, վախենալով աշխատանքից զրկվելու և ռազմաճակատ ուղարկվելու վտանգից, հեռու կմնան հեղափոխական պայքարից՝ չարդարացան։

---

193 Ստ. Շահումյան, Երկ., հ. 3, էջ 21։

194 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 35, էջ 179։

195 Տե՛ս «Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 гг.)», М., 1962, стр. 526 и 538.

196 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538։

197 Հ. Ա. Պետրոսյան, Անդրկովկասի բանվոր դասակարգը և բոլշևիկյան կազմակերպությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Երևան, 1977, էջ 301։

198 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿԳՌՊԱ ֆ. 1300, ց. 1 գ, 152, թ. 7։

Ցարական կառավարության ներքին գործերի մինիստրության ոստիկանության դեպարտամենտի բավական նվազեցված տվյալներով 1916 թ. Անդրկովկասի 144 գործադուլներից 62-ը (41,6%) տեղի ունեցան պատերազմի կարիքների համար աշխատող ձեռնարկություններում, որին մասնակցեց ավելի քան 10.735 բանվոր, այսինքն՝ գործադուլ արած բոլոր բանվորների մոտ 1/3 մասը։ 1916 թ. գործադուլներ տեղի ունեցան Անդրկովկասի արդյունաբերական բազմաթիվ ձեռնարկություններում։

Գործադուլները հաճախ ընթանում էին «Կորչի՛ ինքնակալությունը», «Կեցցե՛ դեմոկրատական հանրապետությունը» բոլշևիկյան լոզունգներով։ 1917 թ. հունվարի 9-ը, բոլշևիկյան կուսակցության կոչով, բանվորները նշեցին քաղաքական հզոր գործադուլներով ու ցույցերով։ Այդ օրը Պետրոգրադում գործադուլ արին 300 հազար բանվոր, Մոսկվայում՝ 45 հազար, Բաքվում՝ 14 հազար բանվոր[199]։ 1917 թ. հունվարի 9-ին բոլշևիկների կոչով և նրանց գլխավորությամբ Բաքվում քաղաքական մեծ ցույց տեղի ունեցավ։ Բաքվի բանվորների պայքարը նկատելի վերելք ապրեց հետագա օրերին և հունվարի 17-ից վերածվեց քաղաքական խոշոր գործադուլի։ Միայն պատերազմի համար աշխատող ձեռնարկություններում 1917 թ. հունվարին տեղի ունեցավ 87 գործադուլ, որոնց մասնակցեց ավելի քան 22.293 բանվոր[200]։ 1917 թ. հունվարի 19-ին և 20-ին Բաքվում բոլշևիկների կազմակերպած միտինգներին յուրաքանչյուր օր մասնակցում էին 15—20 հազար բանվոր։ 1917 թ. հունվարի 20-ի միտինգը ցրելու համար տեղական իշխանությունները կազակային ջոկատներ ուղարկեցին, սակայն բոլշևիկների ազդեցության շնորհիվ, կազակները հրաժարվեցին կատարել նրանց կամքը[201]։

Ցարական ինքնակալության և իմպերիալիստական պատերազմի դեմ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում հետզհետե ուժեղացող բանվորական շարժումներն ընդգրկեցին նաև Արևելյան Հայաստանի արդյունաբերական կենտրոնները՝ Ալավերդին և Ղափանը։

1916 թ. Ալավերդու և Ղափանի պղնձահանքերի և պղնձաձուլական գործարանների բանվորները գործադուլներ կազմակերպեցին ու մի շարք պահանջներ ներկայացրին գործարանատերերին։ Այսպես, 1916 թ. նոյեմբերի 14-ին հուզումներ բռնկվեցին Ղափանի Ողուրչայի պղնձաձուլական գործարանի բանվորների և ծառայողների շրջանում։ Պետության պաշտպանության միջոցառումների քննարկման և միավորման հատուկ խորհրդակցության նախագահի կովկասյան լիազորին հասցեագրված հեռագրում Կոնդուրովներին պատկանող պղնձաձուլական գործարանի բանվորների և ծառայողների ներկայացուցիչներն իրենց զայրույթն արտահայտեցին այն բանի դեմ, որ գործարանի վարչությունն ամիսներով ուշացնում է բանվորների և ծառայողների աշխատավարձի վճարումը, որ ապահովված չեն ամենաանհրաժեշտ կենսամթերքներով և սովի են մատնված։ Կովկասի փոխարքայությունը շտապ կարգով միջոցներ ձեռնարկեց, որպեսզի Ողուրչայի պղնձաձուլական գործարանի բանվորների և ծառայողների հուզումները դադարեցվեն և չտարածվեն Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերական մյուս ձեռնարկությունների բանվորների մեջ։

---

199 Տե՛ս «КПСС Справочник», М., 1963, стр. 102.

200 Տե՛ս, ՍՍՀՄ ՀՀՍՇ ԿՊԱ ֆ. 102, Ռ. Դ., Հ. Բ, գ. 341, 1917 թ., թ. 1Ա։

201 Տե՛ս «Правда», № 1, 5 (№ 8) марта, 1917.

Սակայն հուզումները վերածվեցին Ղափանի պղնձահանքերի և պղնձաձուլական գործարանների 1200 բանվորների կազմակերպված գործադուլի։ Գործադուլավորները պահանջում էին աշխատավարձի բարձրացում 40%-ով, աշխատաժամերի կրճատում և այլն։ Գործադուլը տևեց 3 օր և վերջացավ բանվորների պահանջների մասնակի բավարարումով[202]։

Իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին, ինչպես Ռուսաստանի այլ շրջանների, այնպես էլ Անդրկովկասի ու Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում ու արդյունաբերական կենտրոններում բանվորական շարժումների հետ միասին ծավալվում էին նաև աշխատավոր լայն զանգվածների հուզումներն ու խռովությունները։ Եթե սկզբում դրանք ուղղված էին վաճառականների, բազաբային կառավարողների և այլ պաշտոնյաների դեմ, ապա հետագայում ստացան քաղաքական բնույթ և ուղղվեցին կառավարության դեմ։ 1916 թ. հուլիսին Նոր Բայազետից հաղորդում էին, որ «պահեստայինների մի խումբ կանայք ոտաբոբիկ թափվել էին ոստիկանության դուռը» և բողոքում էին «թանկության դեմ»[203]։ 1916 թ. ամռանը թանկության դեմ խռովություն բարձրացրին նաև Ելենովկայի (Սևան) կանայք։ Նրանք պահանջում էին իջեցնել ալյուրի, շաքարի, թեյի, օճառի և այլ ապրանքների գները և տուն վերադարձնել բանակ զորակոչված իրենց ամուսիններին։ Թեև խռովությունը ճնշվեց ոստիկանության օգնությամբ, սակայն որոշ ապրանքների գները իջեցվեցին[204]։

1916 թ. հուլիսի 8-ին Երևանում հայտնաբերվել էին հայերեն թռուցիկներ, որոնցում ասված էր, որ կավերվեն խանութները, եթե չիջեցվեն ապրանքների գները[205]։ Հուլիսի 9-ին Կովկասի փոխարքայի օգնական Օոլովը Երևանի նահանգապետին հրամայում է անմիջապես քաղաքը բաժանել տեղամասերի և ուժեղացնել ոստիկանական ու պահակային կետերը, որպեսզի հնարավոր լինի կանխել խանութների ջարդերը և թույլ չտալ փողոցներում մարդկանց կուտակումներ։ Միաժամանակ նա պահանջում էր անհապաղ պատժել ավերածություն առաջացնողներին, հայտնաբերել թռուցիկ փակցնողներին[206]։

Վ. Ի. Լենինն անհրաժեշտ էր համարում պարենավորման դժվարություններն օգտագործել զանգվածների լուսավորման ու հեղափոխականացման համար, որպեսզի նրանք գիտակցեն, որ երկրում խորացող ճգնաժամը, թանկությունն ու սովը, պատերազմի բերած անհաշիվ աղետները իշխող կարգերի և իմպերիալիստական պատերազմի հետևանք են։ Վ. Ի. Լենինը անարգանքի սյունին գամեց 4-րդ Պետական դումայի դեպուտատ Մենշևիկ Ցխեիձին այն բանի համար, որ Կովկասում ծավալված «պարենային խռովությունների» օրերին նա տեղական իշխանությունների թույլտվությամբ և ցարական գնդապետ իշխան Միկելաձեի ու բահանա Խունդաձեի ուղեկցությամբ, շրջում էր Կովկասի քաղաքներում և հասարակական ժողովներում հանդես էր գալիս «հուզումներ» չարաբելու, քաղաքային դումաների վրա ճնշում գոր-

---

202 Տե՛ս Մ. Վ. Արզումանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և տեղյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թթ., էջ 527։ ՎՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 264, գ. 5437, թթ. 107, 117։

203 «Մշակ», 6 հուլիսի, 1916 թ.։

204 Տե՛ս ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ ֆ. 33, գ. 696, փ. 7, թ. 4։

205 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 13, գ. 431, թ. 3։

206 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4331 թ. 4—5։

ծաղրելու և կոոպերատիվներ կազմակերպելու լիբերալ կոչերով։ Մինչդեռ ինչպես ընդգծում էր Վ. Ի. Լենինը, հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատը պետք է ասեր. «խանութ շարդելը աննպատակահարմար է, եկեք ավելի լուրջ ցույցեր կազմակերպենք. թեկուզ և Բաքվի, Թիֆլիսի, Պիտերի բանվորների հետ միաժամանակ մեր ատելությունն ուղղենք դեպի կառավարությունը, դեպի մեզ գրավենք զորքի այն մասը, որը խաղաղություն է ցանկանում։ Այստե՞ղ էր ասում արդյոք պ. Չխեիձեն։ Ոչ, նա լիբերալների համար ընդունելի «պայքարի» կոչ էր անում»[207]։

Իմպերիալիստական պատերազմի հետևանքով ուժեղացան նաև գյուղացիական շարժումները։ Եթե 1915 թ. Ռուսաստանում տեղի էր ունեցել ընդամենը 177 գյուղացիական հուզում, ապա 1916 թ. դրանց քանակը հասավ 233-ի[208]։

Գյուղացիական շարժումներն Անդրկովկասում առավել մեծ չափեր ընդունեցին Գուրիայում։ 1916 թ. աշնանը այստեղ բազմաթիվ զինված ընդհարումներ տեղի ունեցան գյուղացիների և ցարական ոստիկանների միջև։ Ադրբեջանում մի շարք գավառների գյուղացիներ հրաժարվում էին հարկեր վճարելուց և պարհակներ կատարելուց, զավթում էին պետական և կալվածատիրական հողերը, այրում էին կալվածատերերի ունեցվածքը, զինված դիմադրություն ցույց տալիս ցարական պաշտոնյաներին ու ոստիկաններին։ Գյուղացիական շարժումներն ուժեղացան նաև Արևելյան Հայաստանում։

Մինչև հեղափոխությունը հայկական գյուղերում մշտապես պայքար է մղվել գյուղի սոցիալական տարբեր շերտերի միջև՝ հողի վերաբաժանման շուրջը։ Եթե պատերազմի տարիներին գյուղական չքավորությանը հազվադեպ էր հաջողվում հողի վերաբաժանում անցկացնել, ապա հարուստներին՝ գրեթե միշտ։ Օգտվելով այն հանգամանքից, որ գյուղացիության զգալի մասը զորակոչվել էր բանակ, կալվածատերերն ու կուլակները, տեղական իշխանությունների օգնությամբ, վերաբաժանման միջոցով շատ գյուղերում զավթեցին աշխատավոր գյուղացիների հողերը։

Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառի Դդմաշեն գյուղի 81 բնակիչներ, որոնք այդ ժամանակ աշխատում էին Բաքվում, 1915 թ. փետրվարի 26-ին Երևանի նահանգական վարչությանն ուղղած իրենց բողոքում հայտնում էին, որ գյուղից ստացվող տեղեկությունների համաձայն դդմաշենցիների մի խումբ, տանուտերի գլխավորությամբ, փորձում են նոր հողաբաժանություն կատարել «ոչ թե արդարության սկզբունքներին համապատասխան, ոչ թե չքավոր, առավել վատ ապրող գյուղացիներին օգնելու, այլ, ընդհակառակը, որոշակի խմբի պատկանող անձնավորությունների ձեռքում ավելի շատ հողեր կենտրոնացնելու նպատակով»։ Ապա նշելով, որ «այժմ իրենց գյուղի տղամարդկանց 80%-ը գյուղից բացակայում է, որովհետև մի մասը պատերազմի դաշտում է, իսկ մի մասն էլ՝ աշխատանքի է մեկնել Բաքու և այլ քաղաքներ,— ու այս պայմաններում հողաբաժանությունը ոչ միայն անօրինական է, այլև՝ հանցագործություն», խնդրում էին կարգադրել հաշտարար դատավորին, որպեսզի նա կանխի հողաբաժանման ամեն տեսակի փորձերը[209]։

---

207 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 217—218։

208 Տե՛ս «История СССР», т. VI, стр. 608 и 617.

209 Տե՛ս ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ ֆ. 33, ց. 5, գ. 418, թ. 4—5։

Երևանի գավառի Ոխջաբերդ գյուղի մուլլադար Իվան Կորգանովը, դեռ պատերազմից առաջ, գավթել էր ոխջաբերդցիների 24 դեսյատին վարելահողերն ու արոտավայրերը և ֆերբակալել տվել դիմադրություն ցուցաբերած երեք գյուղացիների։ Գյուղացիների բազմաթիվ դիմումներն՝ ուղղված Երևանի նահանգապետին, հաշտարար դատարանին և Կովկասի փոխարքային այդպես էլ մնացին անհետևանք[210]։

Նոր Բայազետի գավառի Բաբաքեշի գյուղի չքավորները մինչև պատերազմը բազմիցս հարց էին բարձրացրել հողաբաժանության մասին, բայց որևէ արդյունքի չէին հասել։ Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը և գյուղացիների մեծ մասը զորակոչվեց բանակ, կուլակները որոշեցին գավթել նրանց հողերը։ Այդ նպատակով նրանք ժողով գումարեցին, լիազորներ ընտրեցին հողի վերաբաժանում կատարեցին և, ինչպես ասված է 1915 թ. մարտի սկզբին Երևանի նահանգի գյուղացիական գործերի ատյանին ուղղված չքավոր բաբաքեշցիների դիմումում, «ամենահայտնի հողերը գյուղացիներից խլեցին և բաշխեցին իրենց և իրենց ամենամոտիկ ազգականների միջև, իսկ մեզ հատկացրին բոլորովին անպետք և չմշակված հողը» և բացի դրանից, գյուղի չքավորներից թաքցրին յոթը դեսյատին լավ հող[211]։ Գյուղացիները պահանջում էին անօրինական ճանաչել այդպիսի պայմաններում կատարված հողաբաժանությունը և յուրաքանչյուր ընտանիք շարունակի օգտվել իր նախկի հողերից մինչև ավելի նորմալ պայմանների ստեղծումը։ Սակայն «ի պատասխան գյուղացիների այս լիովին արդարացի խնդրի, Երևանի նահանգական գյուղացիական գործերի ատյանը... մի կողմ է կանգնում, գյուղացիներին հայտնելով, որ հողաբաժանության հետաձգումը կամ վերացումը տվյալ գյուղի բնակիչների գործն է»[212]։

Ալեքսանդրապոլի գավառի Գոգորան պետական գյուղի չքավորների պայքարը հողի վերաբաժանման համար տևեց մեկ տարի (1914 թ. մարտից մինչև 1915 թ. մարտ), բայց հարցն այդպես էլ չլուծվեց, թեև գործին միջամտեց նույնիսկ Երևանի նահանգի գյուղացիական գործերի ատյանը։ Գոգորանի հարուստները դիմադրում էին հողաբաժանմանը, որովհետև մինչ այդ իրենց ձեռքն էին գցել մեծ քանակությամբ հող[213]։

Պատերազմի տարիներին Արևելյան Հայաստանում եղան գյուղացիների կողմից պետական ու կալվածատիրական հողերի գրավման բազմաթիվ դեպքեր, որոնք լուրջ անհանգստություն պատճառեցին իշխանություններին։ Երևանի նահանգի հինգերորդ շրջանի վերակացուին ուղղած իր 1915 թ. շրջաբերականներից մեկում Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչությունը նշել է, որ Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում տեղի են ունեցել պետական հողերի մասսայական գավթումներ, և առաջարկել «աչալուրջ հսկողություն սահմանել, որպեսզի այդպիսի գավթումներ տեղի չունենան»[214]։

---

210 Տե՛ս «Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века». Составил проф. В. Рштуни, Ереван, 1951, стр. 303—308; ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 70, ց. 1, գ. 86։

211 Վ. Հ. Ռշտունի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության (1828—1917 թթ.), մաս Բ (1870—1917), Երևան, 1968, էջ 240—241։

212 Նույն տեղում։

213 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 242—243։

214 А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920), стр. 28.

Ցարական կարգերի դեմ գյուղացիության հետզհետե ուժեղացող վրդովմունքի մասին են վկայում նաև գյուղացիների կողմից իշխանության ներկայացուցիչներին ցույց տված դիմադրության բազմաթիվ փաստերը։ 1915 թ. հուլիսի 14-ին Կարսի մարզի Բեբերեկ գյուղի բնակիչները զինված դիմադրություն են ցույց տվել ոստիկաններին, որի հետևանքով գյուղացիներից 46 հոգի մեղադրվել և ձերբակալվել է։ 1915 թ. հուլիսի 14-ին նույն մարզի Մուզարեթ գյուղի բնակիչ Շուկալովը, նրա կինն ու տղան դիմադրել և այնուհետև ծեծել են իրենց սայլը զորքի կարիքների համար բռնագրավող երկու ոստիկանի, որի պատճառով Շուկալովը ձերբակալվել և բանտ է նետվել։ Նույն թվականի հուլիսի 28-ին Սողանլուի տեղամասի Բայբուրթ գյուղի բնակիչները սկզբում դիմադրել են իրենց գյուղ եկած հարկահավաքին և ոստիկանական պահնորդին, իսկ հետո ծեծել են նրանց, որի համար բոլորն էլ ձերբակալվել են[215]։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի իմպերիալիստական, հակաժողովրդական բնույթը և նրա ծանր հետևանքները, ցարական բանակի հրամանատարության կամայականությունները, հետզհետե խորացող տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը տիրող կարգերի դեմ ոտքի հանեցին նաև զինվորներին։

Կովկասյան բանակում բոլշևիկների ծավալած հեղափոխական եռանդուն աշխատանքի շնորհիվ զինվորների տարերային բողոքները ու հուզումները գնալով մասսայական և ավելի ակտիվ բնույթ ստացան։ Զինվորական մասսաների վրդովմունքն ու ատելությունը արտահայտվեց կյանքի անտանելի պայմաններից դժգոհելու, հրամանատարներին չենթարկվելու, նրանց կամայականությունները քննադատելու, դասալքության, ռազմաճակատ մեկնելուց հրաժարվելու կամ այն լքելու և այլ միջոցներով։ Դասալքությունը մեծ չափեր ընդունեց ինչպես ամբողջ Կովկասյան բանակում, այնպես էլ Հայաստանում տեղակայված զորամասերում։ 1916 թ. հունվար-հոկտեմբեր ամիսներին դասալիքների թիվը միայն Երևանի գավառի զորամասերում հասավ 1696 հոգու[216]։ 1915 թ. օգոստոսի 30-ին Քանաքեռի ճամբարում գտնվող պահեստային զորամասի 8000 զինվորներից ավելի քան 1000-ը իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին հացուտով, խմելու ջրով չապահովելու և տարափոխիկ հիվանդությունների դեմ միջոցներ չձեռնարկելու կապակցությամբ։ Հրամանատարությունը և Երևանի կայազորի պարեսը զինվորների հուզումները ճնշելու համար ստիպված եղան դիմելու 82-րդ կազակային հարյուրակի օգնությանը[217]։

1915 թ. դեկտեմբերին Կաղզվանում գտնվող 66-րդ դիվիզիայի 261-րդ Ախուլգինյան գնդում տարածված մի թռուցիկում մերկացվում էին գնդի հրամանատարության կամայականությունները, զինվորների նկատմամբ նրանց բիրտ և անհոգի վերաբերմունքը։ Թռուցիկում գրված էր. Ախուլգինյան պետերը

«Թրև են գալիս, խմում ու լափում
Եվ զինվորների փողն են գրպանում»[218],

---

215 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՀՀՍԿԿՊԱ, ֆ. 102։ Ոստիկանության դեպարտամենտ, IV գործավարություն, գ. 27, մ. 10/1915, թ. 53—55։

216 Տե՛ս ՎՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 1082, ց. 5, գ. 738, թ. 8։

217 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 531, թ. 1, 2, 5, ֆ. 17, գ. 3614, թ. 10—11։

218 Նույն տեղում, ֆ. 13, ց. 1, գ. 3614, թ. 27։

Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետ գնդապետ Վասիլևը այս թուղթի կապակցությամբ Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի հատուկ բաժնին ներկայացրած իր զեկուցագրում նշում էր, որ նոյեմբերի վերջերին ռազմաճակատից Կարսի մարզի Կաղզվան քաղաքը հանգստի եկած Ախուլգինյան հետևակային գնդում «մեծ դժգոհություն կա»[219]։ Լուրջ դժգոհություն և խմորումներ կային նաև Կարսի բերդի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և այլ կայազորների զինվորների մեջ։

Հաճախակի էին դարձել ռազմաճակատ մեկնելուց հրաժարվելու կամ այն լքելու դեպքերը։ 1916 թ. մայիսին հրաժարվեց կռվի գնալ Թուրքեստանյան գնդի 4-րդ վաշտը, իսկ հունիսին՝ նույն գնդի 9-րդ վաշտը։ 1916 թ. վերջին հրաժարվեցին ռազմաճակատ մեկնել Ալեքսանդրապոլի կայազորի մի խումբ զինվորներ և այլն։ Այսպիսով, գնալով մեծանում էր զինվորական շինել հագած ժողովրդական մասսաների վրդովմունքն ու ատելությունը դեպի թալանչիական պատերազմն ու նրա հանցավոր կազմակերպիչները[220]։

Հեղափոխական խմորումներ տեղի ունեցան նաև Արևելյան Հայաստանի սովորող երիտասարդության մեջ։ Բարձր դասարանների սովորողները դատապարտում էին թալանչիական պատերազմը, բողոքի ցույցեր և դասադուլներ կազմակերպում օրըստօրե աճող կամայականությունների դեմ։ 1914—1916 թթ. այդպիսի հուզումներ եղան Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում։

Գևորգյան ճեմարանի մանկավարժական խորհուրդն իր 1916 թ. զեկտեմբերի 20-ի նիստում նշել է, որ աշակերտական հուզումների պատճառն ամենից առաջ պետք է փնտրել «ամբողջ հասարակական կյանքի անոր մալ և հուզված դրության մեջ»[221]։

Այսպիսով, ցարական ինքնակալության և իմպերիալիստական պատերազմի դեմ Ռուսաստանում աճող տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը իր ոլորտի մեջ էր առել նաև Արևելյան Հայաստանը։ Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների, զինվորական մասսաների ու սովորող երիտասարդության հակապատերազմական, հակացարական հուզումներն ու շարժումները հենց այդ ճգնաժամի արտահայտությունն էին։

---

219 ՎՍՍՀ, ԿԳԳԱ ֆ. 13/2, ց. 1, գ. 3641, թ. 26։

220 Տե՛ս Հ. Ս. Մելիքյան, Հեղափոխական շարժումները Կովկասյան բանակում (1914—1917), Երևան, 1975։

221 Ե. Ս. Սահակյան, Սովորող երիտասարդության շարժումները Հայաստանում 1900—1917 թթ. (թեկնածուական դիսերտացիա), 1967, էջ 229։